

The Ritual Conflict of Life and Death and Its Symbolic Reflection in Iranian Fairytales¹

Reyhaneh Askari², Ghodratollah Taheri^{*3}

Abstract

Iranian fairytales symbolically reflect the eternal conflict between good and evil, or in mythological terms, Ahura and Ahriman. These tales, in both structure and content, represent a ritual and ontological conflict that extends from the beginning of creation to its end. The present study aims to analyze the symbols of life and death in these tales and to explain their relationship with the cultural, religious, and mythological systems of Iran, thereby exploring the symbolic structure of these narratives. The analyses are based on *The Morphology of Magical Tales* by Pegah Khadish, since all the tales in this book fall under the category of fairytales according to the Aarne-Thompson classification, and Khadish has remained faithful to the original versions of the tales during compilation. The method of data analysis is descriptive-analytical and relies on library sources. The findings indicate that

Received: 24/01/2025

Accepted: 08/07/2025

* Corresponding Author's E-mail:
Gh-Taheri@sbu.ac.ir

1. This article is extracted from Reyhaneh Askari's MA thesis under the supervision of Ghodratollah Taheri.
2. PhD Graduate in Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
<https://orcid.org/0000-0002-7894-4613>
3. Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.
<https://orcid.org/0000-0003-0928-5148>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

recurring elements such as the bottle of life, demons, fairies, the sacred fruit, and heroes all contribute to the depiction of a dual structure of life and death. These elements are interwoven with pre-texts from religious and mythological sources; thus, magical tales possess a ritual dimension that reflects ancient cultural and cosmological foundations.

Keywords: life; death; ritual struggle; magical tales; religious texts; symbol.

Introduction

Iranian fairytales symbolically embody a ritual and ontological struggle between life and death; a conflict that, on the mythological level, appears as the confrontation between Ahura and Ahriman, and on the narrative level, takes shape through symbols such as the bottle of life, fairies, demons, and the sacred fruit. Many fairytales can be seen as reflections of the ancient human desire to return to primordial time; a mythical age in which life and goodness triumph over death and evil. The present study aims to analyze these symbols and explain their relationship with religious, cultural, and mythological systems of Iran, approaching magical tales as symbolic and ritualistic texts.

Literature Review

In the field of folklore studies, approaches such as the theories of Mircea Eliade, Vladimir Propp, and Mehrdad Bahar emphasize the ritualistic and mythological structures of narrative texts. In Iran, scattered research has been conducted on the theme of death in fairytales: Mirzaei's thesis (2017) examined the concept of death in folk narratives; Ghafoori (2018) investigated the motif of return from death; Yousefi et al. (2021) analyzed death-consciousness and rebirth. Nevertheless, the interplay of life and death as a ritual struggle in fairytales has rarely been explored. This study defines its innovation on three levels: first, focusing on fairytales as a distinct subgenre; second, analyzing the fundamental symbols of life and death in connection with religious and mythological traditions; and third, interpreting these symbols as meaning-making cultural constructs.

Objectives and Research Questions

The main objective of this study is to explore the symbolic representations of life and death in Iranian fairytales and to clarify their relationship with mythological and religious systems. Accordingly, the following questions are posed:

1. Through what symbols are life and death represented in magical tales?
2. What relationship do these symbols have with religious, ritualistic, and mythological pre-texts?
3. How do recurring elements such as the bottle of life, the sacred fruit, demons, fairies, and the hero recreate the symbolic structure of life and death?

Corpus

The corpus of the study consists of one hundred magical tales collected in *The Morphology of Fairytales* by Pegah Khadish. This book, using the Aarne–Thompson classification system and Propp’s method, categorizes Iranian fairytales. Data were collected through library research and the close reading of the full texts of the tales.

Methodology

The methodology of this research is descriptive-analytical. It seeks, first, to describe the representations of life and death in fairytales and, second, to analyze the symbolism of these narratives within their cultural and religious pre-texts. This study is situated within the broader framework of qualitative research and relies on library-based sources for the description and analysis of its data.

Analysis and Discussion

To examine the ritual struggle of life and death and its symbolic representation, the study analyzes the tales along three axes: (1) the structure of beginnings, (2) the presence and function of life and death, and (3) the endings of the tales. Within this framework, the role of key symbols such as demons, fairies, the bottle of life, and the hero, are analyzed in order to

clarify the symbolic structure of the tales in relation to Iran's mythological and religious systems.

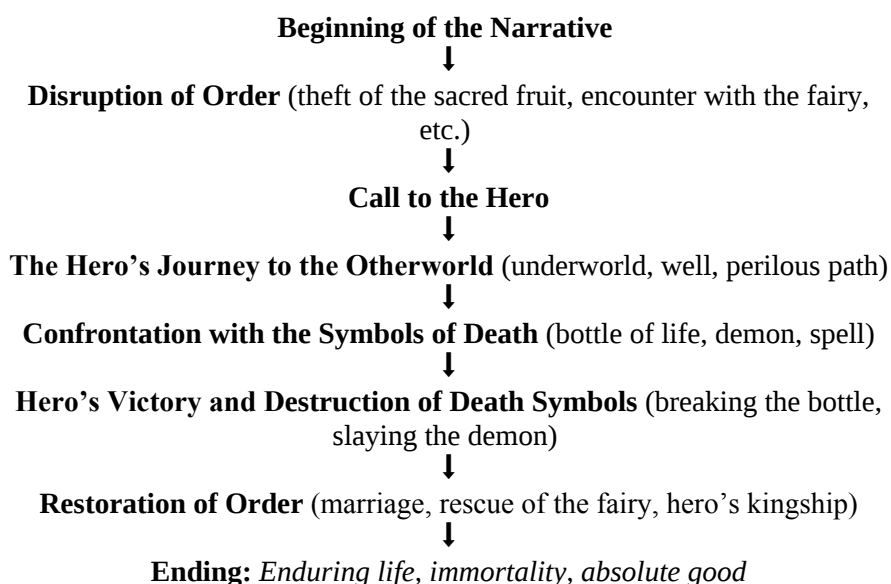
1. **Beginnings:** The tales often begin with a disruption of primordial order. For example, the theft of the sacred fruit, hero's encounter with a fairy, or anxieties surrounding lineage. On the mythological level, such disruptions parallel the intrusion of Ahriman into Ahuric creation.
2. **Central Symbols:** The main symbols of life and death include the sacred fruit, the fairy, the demon, and the bottle of life. The sacred fruit symbolizes knowledge, fertility, and vitality; the fairy embodies the feminine principle and generativity; the demon represents death and destruction; and the bottle of life signifies the fragility and limitations imposed by mortality.
3. **The Hero's Role:** The hero, through a ritualistic journey (descent into the other worlds, battle with the demon or shattering of the bottle of life), restores the primordial order. This narrative pattern recalls the cosmic battle between Ahura and Ahriman and the eschatological vision of a deathless world.
4. **Endings:** The tales generally conclude with the triumph of good over evil, the hero's marriage, and the restoration of order. On a deeper symbolic level, such endings reflect the religious and mythological vision of human immortality in Iranian thought.

Conclusion

Fairytales can thus be understood as ritual reenactments of the conflict between life and death. The meaning and function of their central symbols become clear only when considered in relation to religious and mythological pre-texts. The happy endings, such as marriage, celebration, and the restoration of order, symbolically echo the imagery of immortality in Pahlavi and Islamic texts. From this perspective, Iranian Fairytales not only preserve mythological heritage but also offer a cultural response to humanity's fundamental anxiety about death. Through their ritual narratives, these tales provide a collective means of confronting mortality, sustaining hope for immortality, and envisioning a return to primordial order.

Figure 1. The Ritual Cycle of Life and Death in Iranian Magical Tales

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه

سال ۱۳، شماره ۶۵، آذر و دی ۱۴۰۴

مقاله پژوهشی

نزاع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین

آن در افسانه‌های جادویی ایرانی^۱

ریحانه عسکری^۲، قدرت‌الله طاهری^{۳*}

(دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۵ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷)

چکیده

افسانه‌های جادویی ایرانی بازتابی نمادین از نبرد میان خیر و شر و به بیان اسطوره‌ای اهورا و اهریمن هستند. این افسانه‌ها در ساختار و محتوا بازنمایاننده نزاعی آیینی و هستی‌شناختی‌اند که از آغاز آفرینش تا پایان آن امتداد دارد. پژوهش حاضر با هدف تحلیل نمادهای مرگ و زندگی در این افسانه‌ها و تبیین نسبت آن‌ها با نظام‌های فرهنگی، دینی و اسطوره‌ای ایران، بر آن است تا ساختار نمادین این روایت‌ها را واکاوی کند. تحلیل‌های پژوهش بر پایه کتاب ریخت‌شناسی/افسانه‌های جادویی اثر پگاه خدیش قرار دارد، زیرا تمامی افسانه‌های این کتاب بر اساس تقسیم‌بندی آرنه - تامسون در رده افسانه‌های جادویی قرار دارد و خدیش در هنگام گردآوری به روایت اصلی

۱. این مقاله مستخرج از پایان‌نامه ارشد نویسنده اول با عنوان «زیباشناسی مرگ در افسانه‌های پریان» است.

۲. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، ایران.

<https://orcid.org/0000-0002-7894-4613>

۳. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه شهید بهشتی، ایران (نویسنده مسئول)

*Gh-Taheri@sbu.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-0928-5148>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY- NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

افسانه‌ها وفادار بوده است. روش تحلیل داده‌ها توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که عناصر تکرارشونده‌ای همچون شیشه‌ عمر، دیو، پری، میوه مقدس و قهرمان همگی در راستای ترسیم ساختاری دوگانه از مرگ و زندگی قرار دارند و این عناصر با پیش‌متن‌هایی از متون دینی و اسطوره‌ای پیوند برقرار کرده‌اند؛ از این‌رو افسانه‌ جادویی دارای ساحتی آیینی‌اند که بنیادهای فرهنگی و جهان‌شناختی کهن را بازتاب می‌دهند.

واژه‌های کلیدی: زندگی، مرگ، نزاع آیین افسانه‌های جادویی، متون دینی، نماد.

۱. مقدمه

درک انسان از مرگ وابسته به جامعه‌ای است که در آن زیست می‌کند، زیرا آدمی مرگ را به‌واسطه با دیگران - هستن درک می‌کند. ابعاد فردی و اجتماعی مرگ‌آگاهی سبب شده است تا هر جامعه‌ای نگرشی خاص به مرگ و جهان پس از مرگ داشته باشد، با توجه به بستر فرهنگی خود مرگ و اضطراب ناشی از آن را درک کند و تدابیری جهت غلبه بر اضطراب مرگ بیندیشد. چنان‌که آشوری گفته است «فرهنگ دربرگیرنده همه چیزهایی است که یک شکل خاص از زندگی اجتماعی انسانی را در کل ممکن می‌کند و روابط و سازوکارهای درونی آن را سامان می‌دهد» (آشوری، ۱۳۸۰، ص. ۱۲۱)؛ بنابراین فرهنگ هر جامعه‌ای است که چگونه اندیشیدن درباره هر مفهومی را به مردمان می‌آموزد. به بیان دیگر، فرهنگ چیزی است که فهم ما را از جهان ممکن می‌سازد، زیرا فرهنگ شیوه زیستن ما در جهان است. فرهنگ، چیزی است که به‌واسطه با - هم - هستن‌های ما شکل گرفته است و از طریق با - هم - هستن‌هایمان آن را می‌آموزیم. «فرهنگ از زندگی آغاز می‌شود و به زندگی بازمی‌گردد» (بیهقی، ۱۳۶۵، ص. ۱۴).

یکی از بهترین منابع موجود جهت مطالعه چگونگی نگرش مردم به مرگ، افسانه‌های جادویی است، زیرا این متن‌ها بیش از دیگر تیپ‌های افسانه بازنمود افکار، تخیلات، آرزوها

نزاع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین آن در... ریحانه عسکری و همکار
و امیال انسان‌ها در طی سالیان متمادی است؛ در نتیجه از خلال آن می‌توان از نگرش جامعه
به مرگ، چگونگی توصیف اضطراب ناشی از آن و راهکارهای غلبه بر هراس از مرگ
آگاهی یافت.

آنچه در افسانه‌های جادویی ایرانی مشهود است اینکه متون مذکور روایت‌هایی نمادین
از آغاز و انجام هستی‌اند. مرگ در این آثار علاوه بر آن که به صورت رخدادی طبیعی
توصیف شده به مثابه نیرویی متضاد و آیینی نیز بازنمایی شده است؛ نیرویی که در نظام
اسطوره‌ای و دینی فرهنگ ایرانی ریشه دارد. تقابل اهورا، خالق خیر و زندگی، با اهریمن،
آفریننده شر و مرگ چارچوب اصلی این نبرد را شکل می‌دهد؛ از این رو، بسیاری از
افسانه‌های جادویی را می‌توان بازتاب میل کهن انسان برای بازگشت به زمان آغازین
دانست؛ زمانی اسطوره‌ای که در آن خیر و زندگی بر شر و مرگ چیره‌اند.

گفتنی است با وجود آنکه پژوهش‌های بسیاری به بررسی مفهوم مرگ و چگونگی
رخداد آن در افسانه‌ها پرداخته‌اند، همچنان رابطه میان مرگ و زندگی به مثابه یک نزاع آیینی
در افسانه‌های جادویی به تمامی واکاوی نشده است و تحلیل نمادهای بنیادین این داستان‌ها
در پیوند با نظام‌های فرهنگی و دینی ایران مغفول مانده است؛ بنابراین مسئله اصلی
پژوهش حاضر این است که مرگ و زندگی در افسانه‌های جادویی ایرانی با چه نمادهایی
بازنمایی می‌شوند و نسبت نمادهای مذکور با پیش‌متن‌های دینی، آیینی و اسطوره‌ای
چیست؟ همچنین عناصر تکرارشونده‌ای چون شیشه عمر، میوه مقدس، پری، دیو و قهرمان،
چگونه ساختار نمادین مرگ و زندگی را بازآفرینی می‌کنند؟ به منظور پاسخ به مسئله
مذکور، پژوهش حاضر می‌کوشد تا با روشی توصیفی - تحلیلی بازنمودهای نمادین مرگ
در افسانه‌های جادویی را شناسایی کند؛ سپس دیدگاه رایج درباره مرگ و چگونگی
توصیف آن را با اتکا به پیش‌متن دینی افسانه تبیین نماید.

پژوهش حاضر به منظور بررسی این نزاع آیینی و بازنمایی نمادین تقابل‌ها، متون افسانه‌ای را در سه محور تحلیل می‌کند: نخست، ساختار آغاز افسانه‌ها؛ دوم، چگونگی حضور و عملکرد مرگ و زندگی؛ و سوم، ساختار پایان افسانه‌ها. در خلال این بررسی نقش نمادهای اصلی مانند دیو، پری، شیشه عمر و قهرمان نیز تحلیل خواهد شد تا ساختار نمادین افسانه‌ها در ارتباط با نظام فرهنگی و دینی ایران روشن‌تر شود.

۱-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون تحلیل‌های بسیاری بر روی افسانه‌ها صورت گرفته، اما در پژوهش‌های محدودی درباره مفهوم مرگ و بازنمودهای آن در افسانه‌ها صحبت شده است. از بین منابع موجود پایان‌نامه کارشناسی ارشد الهام میرزایی (۱۳۹۶) با عنوان بررسی مفهوم مرگ در قصه‌های عامیانه، مقاله عاطفه غفوری (۱۳۹۷) با عنوان «بازگشت از مرگ در قصه‌های عامیانه ایرانی» و مقاله سحر یوسفی و دیگران (۱۴۰۰) با عنوان «مرگ‌اندیشی و نوزایی در قصه‌های ایرانی انجوی شیرازی» و با موضوع پژوهش ما بیشترین قرابت را دارد.

– مبنای پژوهش میرزایی چهار کتاب عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات، جوامع الحکایات، مشدی گلین خانم و مثنوی و مردم قرار است. وی در پژوهش خود به بررسی موجوداتی که می‌میرند؛ یعنی انسان؛ حیوان و موجودات فراطبیعی پرداخته است، سپس جنسیت و سن میرندگان، زمان، مکان، عوامل و دلایل مرگ، چگونگی مردن و واکنش دیگران به مرگ آن‌ها را شرح داده است.

– جامعه آماری پژوهش غفوری قصه‌هایی دارای بن‌مایه بازگشت است. وی در این پژوهش انواع بازگشت از مرگ را طبقه‌بندی کرده و به شرح آن‌ها پرداخته است. انواع

نزاع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین آن در... ریحانه عسکری و همکار

بازگشت در پژوهش مذکور بدین قرار است: بازگشت از مرگ به شکل موجودی دیگر، بازگشت از مرگ با سحر و بازگشت از مرگ با دعا.

– سحر یوسفی و دیگران در پژوهش خود با مبنا قرار دادن قصه‌های انجوی شیرازی انواع مرگ و نوزایی را توصیف کرده‌اند. انواع مرگ در این پژوهش به دو دسته طبیعی و غیرطبیعی تقسیم می‌شود، مرگ غیر طبیعی شامل زیر دسته‌هایی قبیل؛ اقدام موفق در کشتن، اقدام ناموفق و نتیجه نامشخص در کشتن و مرگ بر اثر حوادث است و انواع نوزایی عبارت‌اند از: ولادت مجدد، انتقال نفس، استحاله، تناسخ و رستاخیز.

باتوجه به آنچه گفته شد، پژوهش حاضر از چند جهت نوآورانه است: نخست، تمرکز بر افسانه‌های جادویی به عنوان گونه‌ای خاص از روایت؛ دوم، تمرکز بر بازنمودهای نمادین مرگ و زندگی به مثابه نزاعی آیینی در افسانه‌های جادویی ایران؛ سوم، تلاش برای تأویل این نمادها در نسبت با نظام‌های فرهنگی، دینی و اسطوره‌ای ایران که در پژوهش‌های پیشین کم‌تر به آن پرداخته شده است و همچنین برخلاف رویکردهای عمدتاً توصیفی یا مبتنی بر طبقه‌بندی رخداد مرگ از حیث نوع موجودات میرنده، سن، جنسیت و غیره، این پژوهش می‌کوشد بازنمودهای نمادین مرگ و زندگی را به‌منزله سازه‌هایی معناساز تحلیل کند تا از این رهگذر لایه‌های عمیق‌تری از معنای افسانه‌های جادویی ایرانی آشکار شود.

۱-۲. روش تحقیق

روش پژوهش حاضر توصیفی – تحلیلی است؛ به این معنا که می‌کوشد پس از توصیف چگونگی بازنمود مرگ و زندگی در افسانه‌های جادویی، نمادپردازی‌های موجود در این متون را با اتکا بر بستر فرهنگی و پیش‌متن‌های دینی آن تحلیل کند. این پژوهش همچنین

ذیل پژوهش‌های کیفی دسته‌بندی می‌شود. ما در این پژوهش با استفاده از شیوه کتابخانه‌ای به توصیف و تحلیل داده‌های پژوهشی پرداخته‌ایم.

۱- ۳. جامعه آماری

جامعه آماری پژوهش حاضر صد افسانه است که با عنوان «افسانه‌های جادویی» در کتاب ریخت‌شناسی/افسانه‌های جادویی اثر پگاه خدیش طبقه‌بندی شده است. خدیش در این کتاب با استفاده از جدول آرنه - تامپسون قصه‌های جادویی ایرانی را شناسی و با رویکرد پراپ افسانه‌های مذکور را ریخت‌شناسی کرده است.

۲. بحث

افسانه‌های جادویی ایرانی، روایتی نمادین از آغاز و انجام جهان هستند. در این متون، مرگ و زندگی به مثابه نزاعی آیینی میان نیروهای خیر و شر بازنمایی شده‌اند؛ نزاعی که در سنت‌های دینی و اسطوره‌ای ایران، با مقابله اهورا و اهریمن نمود پیدا کرده است. به بیان دیگر «افسانه‌ها به حادثه‌ای که در زمان نخستین اتفاق افتاده و در زمان آغازها نقل شده است، مربوط می‌شود» (الیاده، ۱۹۶۳، ترجمه زنگویی، ۱۳۷۷، ص. ۱۱). در افسانه‌هایی جادویی به سان روایت‌های اسطوره‌ای زندگی و هر آنچه خیر است، زاده اهورا و مرگ و هر آن چیزی که شر به حساب می‌آید زاده اهریمن است؛ بنابراین بی‌مرگی غایت جهانی اهورایی و مرگ هدف اهریمن است.

در جهان افسانه‌ها، نیروهای اهورایی و اهریمنی در نبردی گیتی‌گستر برای رسیدن به قدرت مطلق و تحقق جهان اهورایی یا اهریمنی در نزاع با یکدیگر قرار دارند و نتیجه نبرد گیلهانی میان نیروهای مرگ و زندگی وابسته به آن است که آدمی به مثابه یکی از سربازان

نزاع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین آن در... _____ ریحانه عسکری و همکار

اهورا معتقدانه وظایف آیینی خود را به جای (می)آورد (هیلنز، ۱۹۷۳، ترجمه آموزگار و تفضلی، ۱۳۷۱، ص. ۳۷) یا خیر. در این پژوهش به منظور نشان دادن نزاع آیینی میان اهورا و اهریمن و بازنمودهای این نزاع، متون مذکور در سه محور بررسی و تحلیل خواهند شد: نخست، ساختار آغاز افسانه‌های جادویی؛ دوم، چگونگی حضور مرگ و زندگی و سوم، ساختار پایان افسانه‌ها؛ همچنین در خلال این امر رابطه نمادهای مرگ و زندگی اعم از پری، دیو، شیشه عمر و قهرمان با مرگ و زندگی تبیین می‌شود.

۲-۱. آغاز افسانه‌های جادویی

آغاز افسانه‌های جادویی را می‌توان بازتابی از کیهان‌شناسی^۱ اسطوره‌ای دانست که به گونه‌ای نمادین با روایت‌های آفرینش در متون دینی پیش از اسلام و اسلامی ارتباط دارند. همان‌گونه که بهار در تحلیل متون اسطوره‌ای نشان داده است «در ادوار اساطیری، انسان همواره مایل بوده به روز ازل که خدایان جهان را آفریدند، بازگردد و با این بازگشت خود را در آغاز جهان قرار دهد؛ به این ترتیب، زمان خود و خدایان را یکی کرده (است)» (بهار، ۱۳۷۶، ص. ۱۹۶). از این رو، می‌توان گفت که بسیاری از افسانه‌های جادویی، بازتاب‌دهنده میل انسان به بازگشت به زمان آغازین‌اند.

در این متون بازگشت به زمان آغازین به سه شکل نمود پیدا کرده است که عبارت‌اند از: نخست، دزدیده شدن میوه مقدس؛ دوم، میل به ازدواج و تداوم نسل و سوم، ملاقات با پری. در ادامه این پژوهش سه نحوه آغاز افسانه‌های جادویی را مورد بررسی قرار می‌دهیم و رابطه آن را با مفاهیم مرگ و زندگی تبیین می‌کنیم.

۲-۱-۱. دزدیده شدن میوه مقدس

چنان‌که گفته شد برخی از افسانه‌های جادویی با روایت با دزدیده شدن میوه مقدس آغاز می‌شود. این میوه اغلب میوه درخت سیب یا انار است که نمادهایی شناخته‌شده از حیات، آگاهی و جادوانگی در متون دینی-اسطوره‌ای به شمار می‌روند. برای نمونه، در قصه «متل سیمرخ» آمده است که اناری از درخت سلطنتی دزدیده شد و سه شاهزاده برای یافتن و دستگیری سارق به نگهبانی از درخت پرداختند (خدیش، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۳).

روایت مذکور در ظاهر توصیفی ساده از سرقتی شبانه است، اما در لایه‌ای عمیق‌تر بازتابی از نوعی اختلال در نظم کیهانی و برهم خوردن تعادل میان مرگ و زندگی است، زیرا چنان‌که گفته شد درخت سیب یا انار را می‌توان بازنمودی از درخت زندگی در سنت ادیان پیش از اسلام دانست. در کتاب مقدس، درخت زندگی همان درختی است که آگاهی از نیک و بد را به انسان می‌دهد و خوردن میوه آن سبب آگاهی و در عین حال هبوط انسان از بهشت شد (کتاب مقدس، ۱۹۹۶م، ص. ۵).

در افسانه «داستان آه» آشکارتر از سایر افسانه‌ها بر خاصیت آگاهی‌بخشی و حیات‌بخشی این درخت تأکید شده است. در این افسانه درخت مقدس به نحوی توصیف شده است که نه تنها شفا می‌دهد، بلکه قدرت بازگرداندن مردگان به زندگی را نیز دارد (خدیش، ۱۳۸۷، ص. ۳۱۲). این ویژگی‌ها درخت را به مرکز ثقل مفهوم زندگی، تداوم و آگاهی در روایت‌های افسانه‌ای بدل کرده است. در این چارچوب، دزدیدن میوه مقدس توسط دیو کنشی صرفاً شرورانه نیست، بلکه تجلی‌بخش میل به آگاهی و جادوانگی نیروهای اهریمن نیز است.

در این میان، انسان به مثابه یکی از سربازان اهورا وظیفه بازگرداندن نظم را بر عهده دارد تا نیروهای اهریمن به آگاهی و جادوانگی دست نیابند. در این راستا باید به دنیای

نزاع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین آن در... ریحانه عسکری و همکار

دیگر — که اغلب به شکل هفت طبقه زیرزمین تصویر شده است — سفر کند تا میوه مقدس را بازگرداند. این سفر را می توان سفری آیینی در چرخه قهرمان دانست؛ سفری که نه فقط برای حفظ میوه مقدس، بلکه برای تثبیت جایگاه انسان در نظم هستی و اهورایی نگاه داشتن جهان انجام می گیرد. به بیان دیگر، این روایت ها بازتاب میل عمیق به آگاهی و جاودانگی اند. قهرمان بازنمودی از نیروهای اهورایی و دیو نماینده مرگ است. نزاع انسان با دیو، تکرار آیینی نبرد اهورا و اهریمن در بستر قصه ها است و وظیفه انسان حفاظت از مرزهای قدسی زندگی است.

۲-۱-۲. ازدواج و تداوم نسل

یکی از شاخص ترین موتیف های افسانه های جادویی پیوند میان تولد و خوردن میوه مقدس است. چنان که گفته شد میوه مقدس نمادی از آگاهی، حیات و جاودانگی است و حضور آن در روایت بیانگر چرخشی مهم از مرگ به سوی زندگی است؛ برای مثال در یکی از روایت ها، شاهی که از نداشتن فرزند در رنج است، با دریافت سیبی از سوی درویشی ناشناس، صاحب اولاد می شود (خدیش، ۱۳۸۷، ص. ۵۳۵). آشکار است که این روایت بازتاب مستقیم ساختار اسطوره ای هبوط انسان در ادیان ابراهیمی است و چنان که در کتاب مقدس گفته شده است، آدم و حوا با خوردن میوه ممنوعه علاوه بر آگاهی به قابلیت باروری و زایش نیز دست یافتند (کتاب مقدس، ۱۹۹۶م، ص. ۵). گفتنی است در چنین روایاتی تولد فارغ از آن که یک رخداد بیولوژیکی است، رویدادی مقدس است که از گذرگاه آن نسل نیروهای اهورایی گسترش می یابد.

در برخی دیگر از افسانه ها هیچ دختری در شهر باقی نمانده تا نسل پادشاه ادامه یابد. در اینجا نیز درویشی ناشناس سه سیب به شاه می دهد و از او می خواهد درختی از آنها

برویاند. اگر شاهزادگان بتوانند از این سیب‌ها محافظت کنند، سیب‌ها به دخترانی بدل می‌شوند که می‌توانند نسل شاه را ادامه دهند (خدیش، ۱۳۸۴، ص. ۱۸۵). در اینجا نیز سیب علاوه بر آن که نماد باروری است، خود جایگزین زن شده است؛ یعنی میوه حیات در شکل مؤنث تجسم یافته است. در بافت نمادشناسانه این داستان‌ها نمایانگر تلاش آیینی برای چیرگی بر مرگ از طریق تولید مثل هستند. ازدواج قهرمان با دختری که از میوه مقدس زاده شده است بازسازی اسطوره آفرینش و بازگشت به نظم آغازین هستی است؛ نظمی که در تقابل با نیروی مرگ (زاده اهریمن) قرار دارد، زیرا اگر نسل پادشاه ادامه نیابد، به معنای چیرگی مرگ بر حیات، و در سطح نمادین، پیروزی اهریمن بر اهوراست.

نکته مهم دیگر، پیوند این روایت‌ها با ناخودآگاه جمعی است، زیرا در ساختار فرهنگ سنتی فرزند داشتن نوعی استمرار وجودی تلقی شده است. پدر و مادر با تولد فرزند حیات خود را تداوم یافته می‌بینند؛ از این رو می‌توان گفت که این افسانه‌ها علاوه بر آن که نمایانگر یک نگرانی اسطوره‌ای - آیینی هستند بازتاب‌دهنده اضطراب‌های وجودی بشر نیز هستند.

۲-۱-۳. ملاقات با پری

الگوی سوم آغاز افسانه‌های جادویی، مواجهه قهرمان با تصویر یا نام دختری جادویی است که غالباً دختر پادشاه چین و ماچین یا دختر شاه پریان معرفی شده است. در این نوع روایت‌ها قهرمان با دیدن تصویر دختر یا شنیدن وصف او دچار دگرگونی درونی شده و برای یافتن او راهی سفری پرخطر می‌شود. گفتنی است که این سفر نوعی حرکت آیینی به منظور سفر به جهانی دیگر است؛ برای نمونه در قصه «دختر گلستان عرب» قهرمان در مسیر رسیدن به دختر، در چاه دیو گرفتار می‌شود و تنها در صورت شکست دیو و گذر از آزمون‌ها می‌تواند به وصال او برسد.

نزاع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین آن در... ریحانه عسکری و همکار

در مواردی دیگر، حتی اگر قهرمان بتواند دختر را بیابد، دختر شاه پریان، شرطهایی دشوار برای ازدواج مطرح می‌کند که تحقق آن‌ها، نیازمند شجاعت، دانایی و خلوص قهرمان است. این شرایط نیز درحقیقت، نمادی از آزمون‌های گذار هستند که قهرمان باید بر آن‌ها فائق آید تا به امر مقدس؛ یعنی ازدواج با زن افسانه‌ای و تداوم نسل اهورایی دست یابد. گفتنی است از منظر نمادشناسی پری در این افسانه‌ها، موجودی مرزی است. او نه فقط زن، که تجسم حیات، زایش و پیوند با لایه‌های پنهان هستی است. پری در هیچ کجای جهان زمینی سکونت ندارد و دستیابی به او نیازمند عبور از مرز مرگ، عقل متعارف، و نظم این جهانی است. این گذار، اگرچه در قالب عشق و ازدواج روایت می‌شود، اما در ساحت معنا، تکرار سفر اسطوره‌ای برای اتحاد با الهه مادر یا اصل مادینه هستی است.

۲-۲. رابطه پری با مرگ

چنان‌که گفته شد پری در افسانه‌های ایرانی موجودی جادویی و زیباست که اغلب تجسمی از اصل مادینه هستی است. وی نماد زایش، تداوم حیات و حافظ تعادل جهان است. چنین دیدگاهی با فرهنگ اسطوره‌ای ایران نیز در پیوند است، زیرا چنان‌که می‌دانیم واژه پری در زبان‌های هند - اروپایی به معنای زاییدن است و مردمان هند - ایرانی پریان را با صفاتی از قبیل: افسونگری، رقصندگی و زایندگی می‌شناختند (سرکاراتی، ۱۳۸۵، ص. ۵).

درواقع پریان زنانی زیبارو و فریبنده بودند که با خدایان در می‌آمیختند تا از نسل آن‌ها قهرمانان و پهلوانان به دنیا بیایند. البته گفتنی است که در کتب اوستایی پریان زنانی بدکاره توصیف شده‌اند که «به‌وسیله جادو خود را دوشیزه جلوه می‌دادند تا پهلوانان را فریب دهند» (وندیداد، ۱۳۷۶، ج. ۱/ صص. ۲۱۸ - ۱۲۹)، اما در افسانه‌ای جادویی، وجه مقدس و زایندگی آنان بر وجه اهریمنی غلبه دارد و حتی در این افسانه‌ها میان خویشکاری‌های پری

و الهه آب در آیین زردشت نیز قرابت‌هایی وجود دارد؛ برای مثال پریان مانند آناهیتا، الهه آب‌ها، نطفه بشر را پالوده می‌کنند و تداوم نسل را امکان‌پذیر می‌سازند.

در آبان‌یشت آناهیتا چنین توصیف شده است: «او کسی است که گیتی را فزاینده می‌کند. او کسی است که تخمه همه مردان و زهدان همه زنان را برای زایش پالوده می‌سازد. او کسی است که شیر در سینه زنان را فراوانی می‌بخشد» (یشت‌ها، ۱۳۸۵، ج. ۱/ صص. ۱۹۷ - ۲۹۸). در افسانه «جمجمه» نیز پریان کسانی هستند که زایمان را برای زائو سهل می‌کنند و هر یک موهبتی را به فرزند او ارزانی می‌داند (خدیش، ۱۳۸۷، ص. ۲۷۱) در ادامه همین افسانه از پریان با عنوان پنج‌تن از مقدسات جهان یاد می‌شود (همان، ص. ۲۷۳). پریان در افسانه‌ها غالباً همانند الهه مادر در اساطیر، نماد باروری، برکت و پرورنده نسل اهورایی به شمار می‌آیند (بهار، ۱۳۸۱، ص. ۳۹۳). آن‌ها در مکان‌هایی از قبیل باغ‌های سرسبز، دریا، چشمه و قنات که خود نمادی از الهه مادر است، زندگی می‌کنند؛ برای مثال در افسانه «حسن خاک‌باز» محل زندگی پری چنین توصیف شده است: «تو از دختر پریزاد که قصرش زور دریایه خبر داری؟» (خدیش، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۷).

در اغلب قصه‌ها دختر شاه پریان سال‌هاست در چاه دیو اسیر است (همان، ص. ۱۸۶). دیو می‌خواهد با او ازدواج کند (همان، ص. ۳۶۴) و دختر نمی‌پذیرد. چنان‌که گفتیم پری نمادی از الهه مادر است، اگر او با دیو ازدواج کند خلاف وظایف آیینی خود رفتار کرده است و علاوه بر این امر با در نظر داشتن نزاع مرگ و زندگی می‌توان گفت از آن‌رو که پری زاینده آفریده‌های اهورا و تدام‌بخش نسل انسان است، دیو با دزدیدن پری مانع از گسترش نسل اهورایی می‌شود و اگر دیو بتواند با پری ازدواج کند نسل اهریمن است که تداوم می‌یابد.

نزاع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین آن در... ریحانه عسکری و همکار

افسانه «حکایت از بین بردن نسل دختر» شاهد مثالی بر این امر است. در این افسانه، دختر نمک‌شناس با دیو ازدواج می‌کند و نتیجه این ازدواج فرزندی می‌شود که نیمی از او انسان است و نیم دیگرش دیو (خدیش، ۱۳۸۷، ص. ۴۹۸). در افسانه «دیو دختر» نمودی دیگر از این مسئله شرح داده شده است. در این افسانه زن پادشاه دختری به دنیا می‌آورد که دیو است و همانند تمام اهریمنان سعی در نابودی نوع بشر دارد. در افسانه «کل والی‌خان» نمونه‌ای دیگر از آدم‌کشی‌های دیو ذکر شده است: «ای مادر! من وقتی وارد خانه عمه‌ام (دیوی زن‌نما) شدم دیدم در اجاق جسد دختر بلند قدی را با گردنبند و دستبندهای زرق و برق‌دار روی آتش گذاشته و کباب می‌کند» (همان، ص. ۲۶۸). در افسانه «خانم ناری» مادر خانم ناری کسی است که فریب دیو در صندوقی را می‌خورد که شوهرش سال‌ها پیش آن را اسیر کرده و به خانه آورده است. مادر خانم ناری با دسیسه‌چینی‌های دیو، دختر و نوه‌اش را می‌کشد.

صورت دیگر چنین اتفاقی اژدهایان، درندگان و یا دیوهایی هستند که بر چشمه آب نشسته‌اند و مانع از آن می‌شوند تا مردم بتوانند آب بردارند. در چنین مواقعی درخواست اژدها این است که هر شب دختری را به محل زندگی او ببرند تا او اجازه دهد مردم آب بنوشند (همان، ص. ۱۷۸). کشته شدن دختران به دست اهریمن و تشنگی انسان‌ها هر دو به معنای پایان زندگی و غلبه مرگ بر زندگی؛ در نتیجه پیروزی اهریمن است.

در افسانه‌های جادویی زنان افسانه‌ای هرگز نباید مانع از تداوم نسل شوند. دخترنشینی گناهی نابخشودنی است. در افسانه «جوان تیغ» مجازات دخترنشینی چنین شرح داده شده است: «اگر گفت تو کی هستی، بگو: اجل. آمده‌ام جانت را بگیرم. می‌گویم چرا می‌خواهی جونم را بگیری؟ تو بگو: چون هفتاد سال است دخترنشینی کرده‌ای و شوهر نمی‌کنی» (همان، ص. ۲۰۱). اگر زنی نسل انسان را به خطر بیندازد نیز سزاوار مرگ است. در افسانه

«کاکاسیاه و پسر پادشاه» می‌خوانیم؛ زمانی که کاکاسیاه و پسر پادشاه به شهر رسیدند قصرهایی را دیدند که اطرافش کنگره‌هایی با کله‌های خشکیده آدمیزاد ساخته شده است. پرسیدند: این قصر برای چه کسی است؟ و این کله‌ها برای چه آویزان کرده‌اند؟ شخصی گفت: شهر فلان پادشاه است و قصر از آن دختر اوست. هرکس خواستار دختر پادشاه است باید بتواند سه شرط دختر را برآورده کند در غیر این صورت سرش بریده می‌شود. سرهایی که می‌بینی برای کسانی است که نتوانسته‌اند خواسته‌های دختر را برآورده کنند. درنهایت پسر پادشاه با کمک کاکاسیاه شرط‌های دختر را برآورده می‌کند و با او ازدواج می‌نماید، اما این ازدواج به این دلیل است که قهرمان، دختر را به جزای اعمالش برساند (همان، ص. ۳۸۰). این روایت‌ها باز نمودی دیگر از هراس غلبه اهریمن بر زندگی هستند، زیرا هنگامی که زن از نقش زاینده‌گی سرپیچی کند خود به مثابه تهدیدی برای تداوم هستی تلقی می‌شود. البته چنین پیشامدهایی اغلب به دلیل بدکاری‌های اهریمن است. در افسانه «مطیع و مطاع» حلول اهریمن در بدن دختر بدین صورت نشان داده شده است «ولی تا شمشیر را بالا برد که دختر را نصف کند دختر از ترس کرمی از دهانش بیرون پرید... (قهرمان گفت:) دختر را آزاد کن و این کرم را بکش» (همان، ص. ۵۱۲).

چنان‌که می‌دانیم قهرمان اصلی قصه‌های جادویی انسان است و کسی که می‌تواند پری را از چنگ دیو رهایی بخشد نیز انسان است، زیرا مرد پارسا نماد زمینی خداست (هیلنز، ۱۹۷۳، ترجمه آموزگار و تفضلی، ۱۳۷۱، ص. ۷۱). در اغلب افسانه‌ها قهرمان برای به دست آوردن محبوب خود راهی سفر می‌شود. او در طی این سفر باید بتواند بر مصائب راه غلبه کند و معماهای دشواری را حل کند؛ برای مثال در قصه «علی کچل» شاه به مادر علی کچل می‌گوید «به پسر تو می‌گویم سه چیز بیاورد و آن سه چیز عبارت‌اند از: ندیده، نشنیده و نکرده. اگر پسر تو موفق شد آن وقت من دختر را به زنی او می‌دهم» (خدیش، ۱۳۸۷، ص.

نزاع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین آن در... ریحانه عسکری و همکار

(۲۵۴). دشواری مسیر رسیدن به زن افسانه‌ای به این دلیل است که کسی شایستگی ازدواج با پری را دارد که بتواند سخت‌ترین مسائل را حل کند و بر بزرگ‌ترین مشکلات غلبه کند، زیرا پری نمادی از الهه مادر است. به همین دلیل است که ازدواج با پری دشوارترین آزمون‌ها را می‌طلبد. قهرمان، برای وصال با موجود مقدس باید از مرزهای مرگ، جهل، و آزمون‌های محال عبور کند، چراکه وصال با پری، وصال با سرچشمه هستی، زایش و بقاست.

۲-۳. مرگ

۲-۳-۱. نموده‌های آشکار

نموده‌های مرگ در تمام افسانه‌ها آشکار است و راویان آن به سادگی درباره مرگ دیو، انسان‌های بدکار و پدر و مادر قهرمان و غیره صحبت کرده‌اند؛ برای مثال در افسانه «میرنسا» می‌خوانیم دیو گوش و بینی یکایک دخترها را بریده و آن‌ها را از سقف آویزان کرده است تا خونشان در طشت طلا بچکد. دیگر آنکه در قصه «شاهزاده و آهو» شاهزاده زن اولش را برای آنکه به جزای اعمالش برساند در چاه پرتاب می‌کند. در افسانه «وا دنبال بخت» گرگ شخصیت احمق را می‌درد؛ به گمان او مرگ جزای انسان‌های احمق است.

در مقاله «مرگ‌اندیشی و نوزایی در قصه‌های ایرانی انجوی شیرازی» به تفصیل درباره پربسامدترین گونه‌های مرگ و چگونگی رخداد آن‌ها در روایت‌های افسانه‌ای صحبت شده است (یوسفی و همکاران، ۱۴۰۰، صص. ۸۶ - ۹۳). پژوهشگران مقاله مذکور گونه‌های مرگ را چنین برشمرده‌اند: مرگ طبیعی، اقدام موفق در کشتن، اقدام ناموفق، نتیجه نامشخص در کشتن و درنهایت مرگ بر اثر حوادث. با این حال گفتنی است مرگ در افسانه‌های جادویی حضوری چندلایه دارد که گاه آشکارا روایت می‌شود و گاه در بطن

عناصر نمادین نهفته است. مرگ چه در شکل قصاص، چه در قالب قربانی شدن دختران و چه در ساختار ناپیدای دیو یا چاه، همواره بخشی از ساختار نمادین نزاع آیینی میان مرگ و زندگی است. از این رو، در ادامه پژوهش حاضر به جای توقف در مرگ به عنوان یک رخداد طبیعی، تلاش خواهد شد بازتاب‌های نمادین آن در بستر افسانه‌ها تحلیل شود و نسبت آن با پیش‌متن‌های دینی و اسطوره‌ای روشن گردد.

۲-۳-۲. مرگ مرگ

در متون پهلوی آفرینش با کنش آگاهانه اهورامزدا آغاز می‌شود. او جهان را با آگاهی از وجود نیروی شر به نام اهریمن آفرید؛ نیرویی که با «رَشک کامگی» می‌کوشد جهان را به فساد بکشانند. در بندهش آمده است:

هرمزد به همه - آگاهی دانست که اهریمن هست، بر تازد و (جهان را) به رشک کامگی فروگیرد و چگونه از آغاز تا فرجام با چه و چند افزاران بیامیزد؛ (پس) او، به مینویی، آن، آفریدگان را که (برای مقابله) با آن افزار در بایست، فراز آفرید (بندهش، ۱۳۹۷، ص. ۳۴).

در این میان، انسان نه تنها به عنوان یکی از آفریدگان، بلکه به منزله عامل محوری این نبرد در نظر گرفته شده است، زیرا مرد پارسا برای انجام وظایف دینی‌اش لازم است برای همیشه مرگ را نابود کند تا جهان به حالت مطلق اهورایی خود بازگردد و تمام آفریده‌های اهورا به جاودانگی دست یابند.

با این حال در افسانه‌های جادویی ایران پیروزی بر مرگ اغلب با پیوند قهرمان با پری همراه است و چنان‌که گفته شد در برخی از روایت‌ها پری خصلت‌های زنانه، رازآمیز و مادروار دارد. وی پس از آنکه مرگ را کشت با پری که نمادی از الهه مادر است، ازدواج می‌کند و نسل انسان را تداوم می‌بخشد، زیرا جاودانگی «جایگاه حقیقی انسان است. آنچه

نزاع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین آن در... _____ ریحانه عسکری و همکار

به ظاهر انسان را نابود می‌کند؛ یعنی مرگ سلاح اهریمن است. انسان برای زیستن ساخته شده است... اگر فرضاً مرگ سخن آخر باشد، در این صورت اهریمن پیروز نهایی است و نه خدا» (هیلنز، ۱۹۷۳، ترجمه آموزگار و تفضلی، ۱۳۷۱، ص. ۹۷).

از مهم‌ترین نمادهای مرگ در افسانه‌های جادویی، استعاره «شیشه عمر» است. چنان‌که می‌دانیم شیشه عمر، ظرفی شکننده است که جان دیو در آن محبوس شده است؛ شکستن آن معادل مرگ کامل دیو است. گفتنی است این استعاره نه تنها به موقتی بودن حیات دیو اشاره دارد، بلکه اوج آسیب‌پذیری او را نیز نمایش می‌دهد، زیرا برخلاف دیو، قهرمان یا پری از نابودی کامل در امان‌اند یا در صورت مرگ، به نحوی دوباره به زندگی بازمی‌گردند (غفوری، ۱۳۹۷، صص. ۱ - ۱۵؛ یوسفی و همکاران، ۱۴۰۰، صص. ۹۴ - ۱۰۶)؛ برای مثال در روایت «گل به صنوبر چه کرد»، مرگ پری تنها ظاهری است، زیرا وی نمرده و تنها به دنیای پریان بازگشته است (خدیش، ۱۳۸۷، ص. ۳۴۰).

در این روایت‌ها شیشه عمر اغلب در جهانی زیرین، تودرتو و رازآلود نهفته است؛ جایی که قهرمان برای دستیابی به آن باید سفری دشوار را آغاز کند. در «متل سیمرغ»، این سفر با فرود قهرمان به «هفت طبقه زیر زمین» همراه است که می‌توان آن را نمادی از جهان مردگان یا برزخ دانست. محل زندگی دیوها و رسیدن به آن نیز شرایط حایز اهمیتی دارد؛ برای مثال محل اقامت دیوان اغلب جایی سوزان و متعفن است و از محل زندگی انسان‌ها بسیار فاصله دارد (خدیش، ۱۳۸۷، ص. ۱۷۸، ۲۰۵، ۴۴۲). چنین ساختارهایی یادآور اسطوره‌هایی هستند که در آن‌ها، نزاع با مرگ در دل جهان زیرین جریان دارد. در اسطوره‌های ایرانی این مفهوم با شخصیت‌هایی چون ریپتون، ایزد گرمای نیمروز، پیوند دارد؛ ایزدی که در برابر دیو سرما می‌ایستد و با گرمای خود حیات را در دل زمین زنده نگاه می‌دارد (هیلنز، ۱۹۷۳، ترجمه آموزگار و تفضلی، ۱۳۷۱، ص. ۴۵؛ الیاده، ۱۹۴۹، ترجمه

سرکاراتی، ۱۳۹۳، ص. ۷۷). ریبتون مانند قهرمان افسانه، به دل جهان زیرین می‌رود تا بذر زندگی را از نابودی نجات دهد.

درنهایت، می‌توان گفت شیشه عمر، در نسبت با اسطوره‌ها و افسانه‌های ایرانی، نماد محدود بودن عمر دیو و در خطر بودن زندگی اوست. قهرمان با شکستن شیشه عمر علاوه بر آنکه دیو را می‌کشد و مرگ را نیز می‌میراند و همچنین راه را برای بازگشت نظم اهورایی باز می‌کند. چنان‌که در بندهش آمده است: «در فرجامین نبرد، اهریمن را ناکار توان کردن و پتیارگی را از آفریشن باز داشتن» (بندهش، ۱۳۹۷، ص. ۳۵).

۴-۲. پایان افسانه‌های جادویی

افسانه‌های جادویی اغلب با الگوی روایی ثابتی پایان می‌پذیرند: قهرمان قصه پس از عبور از آزمون‌های دشوار و نبرد با دیوان، به وصال معشوق می‌رسد و بدکاران نیز به سزای اعمالشان می‌رسند و همچنین نظم اهورایی در جهان برقرار می‌گردد. این پایان در ظاهر خوش در بطن خود، بازنمایی پایان زندگی این جهانی و ورود به زیست مینوی و جاودان است. در افسانه «شاهزاده و دلارام»، پس از آنکه قهرمان دیوان را از پا درمی‌آورد، با دلارام ازدواج می‌کند و پادشاهی را به ارث می‌برد. «دلارام را برای شاهزاده عقد کردند و شاهزاده و دلارام عروسی کردند. پادشاه هم از سلطنت کناره‌گیری کرد و تاج پادشاهی را به سر پسرش گذاشت» (خدیش، ۱۳۸۴، ص. ۶۱۸). در افسانه‌ای دیگر، پس از افشای شرارت‌ها و رهایی فرزندان، شادمانی به اوج می‌رسد و جشن‌هایی بزرگ برپا می‌شود (همان، ص. ۵۲۹).

چنین پایان‌هایی که اغلب با عباراتی چون «تا آخر عمر به خوبی و خوشی در کنار یکدیگر زندگی کردند» همراه‌اند، بازتابی از پایان نبردی کیهانی‌اند؛ جایی که اهورا بر اهریمن چیره می‌شود، مرگ کشته می‌شود و جهانی بدون شر و مرگ آغاز می‌گردد.

نزاع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین آن در... ریحانه عسکری و همکار

درحقیقت ساختار پایانی افسانه‌های جادویی نماد بازگشت جهان به نظم نخستین اهورایی است. چنین تصویری در پایان افسانه‌های جادویی، بسیار نزدیک به تلقی اسطوره‌ای از مفهوم جاودانگی است که در متون پهلوی نیز وصف شده است. در «مینوی خرد»، زیست جاودانه پارسایان چنین تصویر شده است: «پارسایان در بهشت آسوده از پیری و مرگ و بیم و غم و آسیب‌اند... نشست و حرکت و دیدار و شادمانیشان با ایزدان و امشاسپندان و مؤمنان است تا ابد» (مینوی خرد، ۱۳۹۸، ص. ۳۰).

چنان‌که گفته شد در این چشم‌انداز، دیو نماد مرگ است و مرگ دیو، نشانه‌ای از شکست اهریمن و آغاز جاودانگی. در سنت دینی نیز چنین مفهومی دیده می‌شود و پایان قصه‌های جادویی شباهت بسیاری با پایان زیست این جهانی در کتب مقدس دارد؛ برای مثال در آیه ۳۹ سوره بقره آمده است «وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» و در آیه ۳۵ سوره رعد آمده است: «مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكُلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ». در این آیات، مؤمنان در بهشتی جاودانه، و کافران در عذابی ابدی قرار دارند؛ و همین دوگانه در پایان افسانه‌های جادویی نیز تکرار می‌شود. آنجا که پارسایان پاداش می‌گیرند و در ناز و نعمت تا آخر عمر زندگی می‌کنند و بدکاران به اشد مجازات؛ یعنی مرگ محکوم می‌شوند. باتوجه به آنچه ذکر شد اخلاق افسانه‌های جادویی نیز حکم می‌کند بدکاران تا ابد در رنج باشند و نیکوکاران در جهان بی‌مرگی و سعادت تا آخر عمر به خوبی و خوشی زندگی کنند.

۳. نتیجه

مرگ واقعی بنیادی است. نگرش انسان به مرگ متأثر از فرهنگی است که در آن زندگی می‌کند. افسانه‌های جادویی به عنوان بازتابی از این نگرش‌ها، اطلاعاتی درباره فهم انسان از

مرگ ارائه می‌دهند. مسئله پژوهش حاضر تبیین نسبت بازتاب‌های نمادین مرگ و زندگی در افسانه‌های جادویی با پیش‌متن‌های دینی اعم از آیین‌های پیش از اسلام و اسلامی بود. برای حل این مسئله ضروری بود افسانه‌های جادویی باتوجه به بستری که در آن روایت شده‌اند مطالعه شوند تا بتوان نمادپرازی‌های آن را دریافت و تحلیل کرد. بنابر آنچه گفته شد یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که افسانه‌های جادویی ایرانی، صورتی نمادین از ساختار بنیادین تقابل هستی‌شناختی و اسطوره‌ای مرگ و زندگی هستند. گفتنی است این تقابل علاوه بر آنکه در سطح روایت قابل مشاهده‌اند بیشترین نمود را در لایه‌های عمیق‌تر نظام معنایی، یعنی عناصر نمادین عرضه کرده است.

در لایه‌های نمادین متون مذکور، آغاز روایت‌ها معمولاً ساختاری یکسان دارد که این ساختار عبارت است از نوعی اختلال در نظم نخستین؛ اختلالی که به‌واسطه دزدیده شدن میوه مقدس، تمایل به ازدواج و تداوم نسل و یا ملاقات با پری رخ می‌دهد. این اختلال در نظم نخستین علاوه بر آن که در سطح روایت شگردی برای گره‌افکنی است در لایه نمادین بازنمودی از ورود اهریمن به جهان اهورایی است، زیرا در منطق اسطوره‌ای ایران نظم آغازین (جهان بی‌مرگ، سرشار از برکت) با یورش اهریمن دچار اختلال می‌گردد؛ بنابراین آنچه در این متون روایت می‌شود بیان رخدادی کیهانی در قالب تجربه‌ای انسانی است. به بیان دیگر می‌توان گفت آنچه که افسانه‌های جادویی با آن آغاز می‌شوند بازآفرینی لحظه آغازین نزاع میان اهورا و اهریمن یا مرگ و زندگی است؛ لحظه‌ای که در آن، جهان به کمک قهرمان نیاز دارد تا نظم پیشین را احیا کند.

پریان در این قبیل داستان‌ها نمادی از باروری و زاینده‌گی هستند. آن‌ها نه تنها زاینده قهرمانانند، بلکه در تداوم نسل اهورایی نیز نقشی مهم بر عهده دارند. برابر نهاد پری دیو است. دیو با ممانعت از زاینده‌گی و تداوم نسل، تلاش می‌کند نیروهای اهورایی را شکست

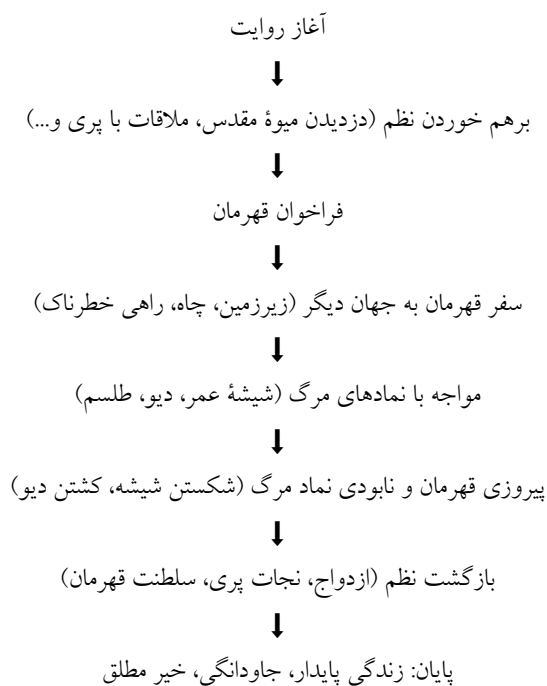
نزع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین آن در... ریحانه عسکری و همکار

دهد و جهان را به حالتی اهریمنی بدل کند. اگر انسان نتواند بر دیو غلبه کند، آفرینش اهورایی به خطر می‌افتد و این به معنای پیروزی اهریمن بر زندگی است.

پایان قصه‌های جادویی نمایان‌گر پیروزی زندگی بر مرگ و پیروزی اهورا بر اهریمن است و همچنین نماد جاودانگی انسان نیز به شمار می‌رود، زیرا زندگی کنشی فعال برای بازگرداندن نظم نخستین به هستی است. قهرمان روایت در این میان نقش کنشگر آیینی را ایفا کرده است. وی با عبور از قلمرو مرگ نه تنها حیات فردی خود را حفظ کرده بلکه نظم آغازین جهان را نیز به بازگردانده است. تحلیل ساختار روایی افسانه‌ها نشان می‌دهد که منطق مقابله قهرمان با نیروهای اهریمنی و دستیابی به اصل مادینه هستی با الگوی آیینی گذار مطابقت دارد. در این مسیر عناصر نمادینی چون دیو، شیشه عمر، پری و حتی کنش نهایی ازدواج، نقش‌های معناداری در بازگردانی نظم نخستین و شکست اهریمن ایفا می‌کنند.

با توجه به آنچه ذکر شد ساختار پایانی افسانه‌های جادویی قرابت فراوانی با توصیفات کتب دینی از جهان پس از مرگ دارند، زیرا شخصیت‌های افسانه‌ای بسته به اعمال خود تا ابد در خیر مطلق یا شر محض زندگی می‌کنند؛ چنان‌که در کتب دینی، جهان پس از مرگ با تعبیر بهشت و جهنم به همین گونه توصیف شده‌اند.

در ادامه ساختار تحلیلی مقاله در دو نمودار ارائه می‌شود: نمودار نخست بیانگر سیر آیینی تقابل مرگ و زندگی در افسانه‌های جادویی است و نمودار دوم، تطبیق ساختار افسانه‌های جادویی با نزع اهورا و اهریمن در اساطیر ایرانی است.

نمودار ۱. سیر آیینی مرگ و زندگی در افسانه‌های جادویی ایرانی

Figure 1. The Ritual Cycle of Death and Life in Iranian Fairy Tales

عنصر اسطوره‌ای	عنصر روایی در افسانه‌ها	کارکرد مشترک
اهورا (آفریننده نظم، زندگی، روشنی)	پری، قهرمان، شیشه عمر شکسته شده	بازگرداندن نظم، جاودانگی
اهریمن (مرگ، تاریکی، شر)	دیو، طلسم، بیماری، شیشه عمر پنهان	اختلال در نظم، رخداد مرگ یا تهدید حیات
نبرد نه هزار ساله	سفر قهرمان، نبرد با دیو، آزمون‌های گذار	ستیز آیینی برای پیروزی نهایی خیر بر شر
بازگشت جهان به حالت	پایان افسانه: جشن، ازدواج، سلطنت	بازسازی کیهان، تحقق خیر، جاودانگی

نزاع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین آن در... ریحانه عسکری و همکار

عنصر اسطوره‌ای	عنصر روایی در افسانه‌ها	کارکرد مشترک
اهورایی		

نمودار ۲. تطبیق ساختار افسانه‌های جادویی با نزاع اهورا و اهریمن در اساطیر ایرانی

Figure 2. Correlating the Structure of Fairy Tales with the Conflict between Ahura and Ahriman in Iranian Mythology

پی‌نوشت

1 mythological cosmology

منابع

قرآن

- آشوری، د. (۱۳۸۰). تعریف مفهوم فرهنگ. تهران: آگه.
- الیاده، م. (۱۹۴۹). *اسطوره بازگشت جاودانه*. ترجمه ب. سرکاراتی (۱۳۹۳). تهران: طهوری
- الیاده، م. (۱۹۶۳). *افسانه و واقعیت*. ترجمه ن. زنگویی (۱۳۷۷). تهران: پاپیروس.
- بندهش. (۱۳۹۷). ترجمه م. بهار. تهران: توس.
- بهار، م. (۱۳۷۶). *از اسطوره تا تاریخ*. تهران: چشمه.
- بهار، م. (۱۳۸۱). *پژوهشی در اساطیر ایران*. تهران: آگه.
- بیهقی، ح. (۱۳۶۵). *پژوهش و بررسی فرهنگ عامه ایران*. مشهد: انتشارات اداره موزه‌های آستان قدس رضوی.
- خدیش، پ. (۱۳۸۷). *ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی*. تهران: علمی و فرهنگی.
- سرکاراتی، ب. (۱۳۸۵). «پری، تحقیقی در حاشیه اسطوره‌شناسی تطبیقی»، *مجموعه مقالات سایه‌های شکارشده*. تهران: طهوری.
- غفوری، ع. (۱۳۹۷). *بازگشت از مرگ در قصه‌های عامیانه ایرانی*. فرهنگ و ادبیات عامه، ۲۴ (۶)، ۱-۱۸.

کتاب مقدس (۱۹۹۶). ترجمه انجمن پخش کتاب مقدس در میان ملل (۱۳۷۵). قم: بنیاد محقق فارابی.

مینوی خرد (۱۳۹۸) ترجمه ا. تفضلی. تهران: توس.

وندیاد (۱۳۷۶) ترجمه ه. رضی. جلد اول. تهران: فکر روز.

هیلنز، ج. (۱۹۷۳) شناخت اساطیر ایران، ترجمه ژ. آموزگار و ا. تفضلی (۱۳۷۱). تهران و بابل: انتشارات چشمه و کتابسرای بابل.

یشتها (۱۳۸۵) ترجمه ا. پورداد. جلد اول. تهران: اساطیر.

یوسفی، س.، ایرانی، م.، بیگزاده، خ.، و عزیزی فر، ا. (۱۴۰۰). مرگ اندیشی و نوزایی در قصه‌های ایرانی انجوی شیرازی. تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، ۴۸ (۱۳)، ۸۳-۱۱۳.

Reference

The Quran.

Ashouri, D. (2001). *The definition of the concept of culture*. Agah.

Bahar, M (trans.). (2018). *Bundahishn*. Toos.

Bahar, M. (1997). *From myth to history*. Cheshmeh.

Bahar, M. (2002). *A research on Iranian myths*. Agah.

Beyhaqi, H. (1986). *A study of Iranian folk culture*. Astan Quds Razavi Museum Publications.

Bible Society in the Nations. (1996). *The Holy Bible*. Farabi Research Foundation.

Eliade, M. (1949). *The myth of the eternal teturn*. (translated into Farsi by B. Sarkarati). Tahuri.

Eliade, M. (1963). *Myth and reality*. (translated into Farsi by N. Zangooei). Papyrus.

Ghafouri, A. (2018). Return from death in Iranian folk tales. *Folk Culture and Literature*, 24(6), 1-18.

Hinz, J. (1973). *The Mythology of Iran*. (translated into Farsi by J. Amouzgar & A. Tafazzoli). Cheshmeh & Ketabsara-ye Babol.

Khadish, P. (2008). *Morphology of magical tales*. Elmi va Farhangi.

Pourdavoud, A. (2006). *Yashts*. Asatir.

Razi, H. (trans.) (1997). *Vendidad*.1. Fekr-e Rooz.

نزع آیینی مرگ و زندگی و بازتاب نمادین آن در... ریحانه عسکری و همکار

- Sarkarati, B. (2006). The fairy: A study in the margins of comparative Mmythology. In *Captured Shadows: Collected Essays*. Tahuri.
- Tafazzoli, A. (trans.) (2019). *Minuy-e Kherad (The spirit of wisdom)*. Toos.
- Yousefi, S., Irani, M., Beigzadeh, Kh., & Azizifar, A. (2021). Death-consciousness and rebirth in Anjavi Shirazi's Iranian tales. *Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts (Dehkhoda)*, 13(48), 83–113.